

ISLAND SEA

Shirnova Muqaddas Shavkatovna

Navoi State Pedagogical Institute "Teacher of the
Department of Geography and Basics of Economic Knowledge

Ismoilova Zumrad

He is a student of Navoi State Pedagogical Institute,
majoring in "Basics of Geography and Economic Knowledge"

Abstract: This article provides general information about the Aral Sea. The water consumption of the Aral Sea, the rise and fall of the water level over the years were considered.

Key words: Aral Sea, Amudarya, Syr Darya, lake, basin, water volume, water quantity, water level.

Orol dengizi O'rta Osiyodagi eng katta berk ko'l hisoblanadi. Ma'muriy jihatdan orol dengizining yarmidan ko'proq janubiy-g'arbiy qismi O'zbekiston shimoliy-sharqiy qismi Qozog'iston hududida joylashgan. O'tgan asrning 60-yillarigacha orol dengizi maydoni orollari bilan o'rtacha 68ming km.kvni tashkil etgan. Kattaligi jihatdan dunyoda to'rtinchi Kaspiy dengizi Amerikadagi Yuqori ko'l va Viktoriya ko'llaridan keyin turgan. Dengiz shimoli-sharqdan janubi-g'arbgacha cho'zilgan uzunligi 428km, eng keng joyi 235km bo'lgan. Havzasining maydoni 690ming km.kv suv hajmi 1000km.kub, o'rtacha chuqurligi 16.5m atrofida o'zgarib turgan. Havzasining kattaligi uchun dengiz deb atalgan. Orol dengizi yuqori plitsenda yer postingiz egilgan yeridagi botiqda hosil bolgan. Tubini relyefi tekisligini hisobga olmaganda, ko'plab yarim orollar qo'ltiqlar bo'lgan eng yirik yarim oroli Mo'ynoq bo'lgan. Orol dengizi qirg'oqlari morfologik tuzilishi juda murakkab. Ular bir biridan turli xususiyatlar bilan farqlanadi. Shimoliy qirg'ogi baland ayrim yerlari past, chuqur qo'ltiqlar, sharqiy qirg'og'i past qumli juda ko'p mayda qo'ltiq va orollar bo'lgan. Janubiy qirg'og'i Amudaryo deltasida hosil bo'lgan. 1960-1965-yillarga qaraganda Orol dengizining suv sathi 22metrga pastlashdi, egallab turgan suv maydoni 3,8martagacha kichraydi. 1960-yillarda Orol dengizidagi suv hajmi 1064km.kv bo'lgan bo'lsa hozirgi paytda suv hajmi bor-yo'g'i 115km.kvga teng. Dengizga Amudaryo bilan Sirdaryo quyiladi. 60-yillargacha yiliga Amudaryo Orol dengiziga 38,6km.kv, Sirdaryo esa 14,5km.kv suv olib borgan. Suv balansida

yog'inlar ham muhim o'rin egallagan. Dengiz ekvatoryasiga yiliga 82-176mm yog'in tushadi. Dengiz cho'l zonasida joylashganligi uchun yuzasidan har yili 1 metr qalinlikdagi suv bug'lanadi. Bu esa keyingi davrda dengizga daryolar olib kelgan suv, yog'in va yer osti suvlaridan ortiqdir. Shuning uchun iqlimiy o'zgarishlar natijasida Orol dengizi suvining sathi yillar davomida o'zgarib turgan. Masalan, 1785-yildan dengizda suv sathi ko'tarila boshlagan bo'lsa, 1825-yildan pasaygan, 1835—50 yillarda yana ko'tarilgan, 1862-yil kamaygan. Ko'korol 1880-yilda yarim orolga aylanib qolgan. 1881-yil suv sathi pasaygan. 1885-yildan Orol dengizida suv sathi yana ko'tarila boshlagan. 1899-yilga kelib Ko'korol yarim orol orol bo'lib qolgan. 1919-yil dengiz maydoni 67300 km², suv miqdori 1087 km³ bo'lgan bo'lsa, 1935-yilga kelib maydoni 69670 km², suvning miqdori 1153 km³ ga ko'paydi. Keyingi bir yarim asr mobaynida dengiz suvi sathi ancha o'zgargan. Dengizda navigatsiya mavsumi 7 oy davom etgan. Aralsk va Mo'ynoq kabi yirik portlari faoliyat ko'rsatgan. Orol dengizi atrofida aholi kam bo'lgan. Aholi, asosan, baliqchilik bilan va qisman, chorvachilik va sabzavot-polizchilik bilan shug'ullangan. O'tgan asrning 90-yillarigacha dengizdan baliq ovlangan. Aralsk va Mo'ynoq shaharlari va bu shaharlar atrofida ko'p sonli baliq ovlash xo'jaliklari faoliyat ko'rsatgan. Bugun Uyali va Uzunqir orollarida baliq tuzlash zavodlari ishlab turgan.

Orol dengizi suvining sathi Amudaryo va Sirdaryo suvining rejimi bilan bog'liqligidan, bu ikki daryo suvi sug'orishga qancha ko'p sarflansa, dengizda suv shuncha kamaya borgan. Ayniqsa, o'tgan asrning 60-yillaridan sug'oriladigan ekin maydonlarining kengaytirilishi natijasida dengizga Amudaryo va Sirdaryodan quyiladigan suv miqdori yildan yilga kamaya bordi. Oqibatda dengizda suv sathi jadal sur'atlarda pasaya boshladi. Orol dengizida suv sathi pasayishining uning suv yuzasi va suv sig'imiga ta'siri Orol dengizi suv sathining pasayishi suv balansi elementlarining qiymatlariga ham keskin ta'sir ko'rsatdi: 1911—1960-yillarda dengiz sathi o'rtacha 53,04 m ni tashkil etib, daryolar dengizga quyadigan suv miqdori 56 km³, dengiz yuzasiga yog'gan atmosfera yog'inlari miqdori esa 9,1 km³ ga teng bo'lgan. Sarflanish, ya'ni chiqim esa, asosan, bug'lanishdan iborat bo'lib, shu davrda o'rtacha 66,1 km³ ni tashkil etgan. Shu davr ichida suv balansida salbiy farq qayd etilgan: dengiz har yili 1 km³ dan, 1911—1960-yillar davomida 50 km³ hajmdagi suvni yo'qotgan. Orol dardi bugun barcha Markaziy Osiyo xalqlarining dardi alamidir, chunki shu hududdagi yagona suv havzasi, iqlimning muhim qorg'oni bo'lmish dengiz yoq bo'lib ketmoqda. Bu katta fojeaga sabab insoniyatning o'zidir,

to'xtovsiz ortib borayongan odamlar soni, o'zlarimiz uchun yaratayotgan sanoat korxonalarini va texnologik jarayonlar, insonlarni oziq-ovqat bilan ta'minlash uchun sarflanadigan suv tufayli, Orol dengizini halokatga qadamma-qadam eltmoqdamiz. Markaziy Osiyodagi yagona Ekotizim hisoblanadi. Mintaqa mamlakatlar ortasida hamkorlikdagi maqsadga yo'naltirilgan ekologik siyosta va o'zaro hamkorlikning yagona ilmiy, huquqiy moliyaviy va texnologik bazani mukammal rivojlantirish evazigagina ushbu ekotizimni muayyan holda saqlab qolish mumkin. Mutaxassislar bashorat bo'yicha global temperaturaning oshishi hisobiga Markaziy Osiyodagi mavjud muzliklar zahirasining 40-50 foizga kamayishi kutilmoqda, bu esa suv ta'minatining 20-30 foizga qisqarishiga olib keladi. Bir paytlar katta hudud suv bilan to'la bo'lganda g'arbiy-shimoliy tomonlardan kelayotgan sovuq havoni o'z maydonida isitib, respublikaga o'tkazar edi. Bugun ana shunday shimol maydonidan mahrum bolindi. Qish paytlari Orol dengizi hududida chiqadigan bug'lar shimoliy va g'arbiydan keladigan sovuq havo bilan aralashib, haroratni bir necha gradusga isitar edi. Bugun Orolning 4 mln. gektardan ziyod qismi qurigan, suvsiz qolgan tubi maydonidagi qum va tuzlar qancha joylar zarar keltirmoqda. Ekologiya va tabiatni qo'riqlash qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, har yili atmosferaga 15-75 mln. tonnagacha chang va tuz uchib chiqib, dunyo bo'ylab tarqalib ketmoqda. Yilning hamma faslida bunday bo'ronli kunlarni bir necha hafta mobaynida to'xtovsiz havoda chang va qum bo'ronlari aylanganini ko'rish mumkin. Osmonga ko'tarilayotgan chang va tuzli bo'ronlar yaqin va uzoqdagi yerlarga yoyilib ularni ifloslamoqda.

O'zbekistonda o'simlik o'stirish mumkin bo'lgan yer yuzasi juda kam, Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyatidagi barcha yerlar sho'rlanib bo'ldi. 2018 yil may oyi oxirlarida Xorazm viloyati barcha tumanlari Qoraqalpog'iston Respublikasi hududlarida tuz yog'ishi oqibatida inson organizmi va o'simlik dunyosiga zarar yetkazdi. O'zim shu narsani guvohi boldimki ipak qurtlari ko'pchiligi nobut boldi. Orol dengizidan uchgan qum, chang va tuzlar faqatgina atmosfera emas, tuproq suvini ham baravariga ifloslantirib bormoqda. Bu hududlarda yashayotgan aholi ichimlik suvlarini faqatgina suv quvurlaridan ichishi lozim, shundagina ular iste'mol qiladigan suv biroz toza bo'lishi mumkin. Chunki ochiq havzalardan suv iste'mol qilinganda, havoga ko'tarilayotgan chang va tuzlar to'g'ridan-to'g'ri suv ustiga kelib tushadi. Yer ustida yashab hayot kechirayotgan biologik turlar ham insonlar ta'siri ostida qurib bormoqda. Ma'lumotlarga ko'ra, har soatda dunyoda mavjud biologik turdan bittasi yo'qolib bormoqda. Tabiatda

munosabat shu tarzda davom etaversa,XXI asr insoniyatni nimalarga olib kelishini aytish qiyin. Orol dengizi va Orolbo'yi muammolari yuzasidan yuzlab mahallay va xalqaro loyihalar taklif qilingan.Hozirgi kunda Orolbo'yi mintaqasi Bosh Assambleya tomonidan "Ekologik innovatsiyalar va texnologiyalar hududi" singari yuqori maqom tagdim etilgan ilk mintaqa hisoblanadi. 2023 yil davomida Tojikistonda Orol dengizining ekologik muammolariga bag'ishlangan tadbirlar o'tkaziladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.A.E.Ergashev, A.Sh. Sheraliev, XA.Suvonov,T.A.Ergashev."Ekologiya va tabiyatni muhofaza qilish" Toshkent. 2009.
- 2.D.Yo.Yormatova,X.S.Xushvaqtova "Ekologiya va tabiyatni muhofaza qilish" Toshkent 2018.
- 3.I.Xolliev, A. Ikromov. "Ekologiya" Toshkent. 2001
- 4.oz.sputniknews-uz.com saxifasi.
- 5.P.S.Sultonov, B.P.Axmedov "Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish asoslari" Toshkent 2004.